

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

1-2021

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Муассис: Фарғона давлат университети.

«FarDU. ILMİY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ» журнали бир йилда олти марта чоп этилади.

Журнал филология, кимё ҳамда тарих фанлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган.

Журналдан мақола кўчириб босилганда, манба кўрсатилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги томонидан 2020 йил 2 сентябрда 1109 рақами билан рўйхатга олинган.

Муқова дизайни ва оригинал макет ФарДУ таҳририят-нашриёт бўлимида тайёрланди.

Таҳрир ҳайъати

Бош муҳаррир
Масъул муҳаррир

МАКСУДОВ Р.Х.
ЎРИНОВ А.А.

ФАРМОҢОВ Ш. (Ўзбекистон)
БЕЗГУЛОВА О.С. (Россия)
РАШИДОВА С. (Ўзбекистон)
ВАЛИ САВАШ ЙЕЛЕК. (Туркия)
ЗАЙНОБИДДИНОВ С. (Ўзбекистон)

JEHAN SHANZADAN NAYYAR. (Япония)
LEEDONG WOOK. (ЖанубийКорея)
АЪЗАМОВ А. (Ўзбекистон)
КЛАУС ХАЙНСГЕН. (Германия)
БАХОДИРХОНОВ К. (Ўзбекистон)

ҒУЛОМОВ С.С. (Ўзбекистон)
БЕРДЫШЕВ А.С. (Қозоғистон)
КАРИМОВ Н.Ф. (Ўзбекистон)
ЧЕСТМИР ШТУКА. (Словакия)
ТОЖИБОЕВ К. (Ўзбекистон)

Таҳририят кенгаши

ҚОРАБОЕВ М. (Ўзбекистон)
ОТАЖОНОВ С. (Ўзбекистон)
ЎРИНОВ А.Қ. (Ўзбекистон)
РАСУЛОВ Р. (Ўзбекистон)
ОНАРҚУЛОВ К. (Ўзбекистон)
ГАЗИЕВ Қ. (Ўзбекистон)
ЮЛДАШЕВ Г. (Ўзбекистон)
ХОМИДОВ Ғ. (Ўзбекистон)
АСҚАРОВ И. (Ўзбекистон)
ИБРАГИМОВ А. (Ўзбекистон)
ИСАҒАЛИЕВ М. (Ўзбекистон)
ҚЎЗИЕВ Р. (Ўзбекистон)
ХИКМАТОВ Ф. (Ўзбекистон)
АХМАДАЛИЕВ Ю. (Ўзбекистон)
СОЛИЖОНОВ Й. (Ўзбекистон)
МАМАЖОНОВ А. (Ўзбекистон)

ИСОҚОВ Э. (Ўзбекистон)
ИСКАНДАРОВА Ш. (Ўзбекистон)
МЎМИНОВ С. (Ўзбекистон)
ЖЎРАЕВ Х. (Ўзбекистон)
КАСИМОВ А. (Ўзбекистон)
САБИРДИНОВ А. (Ўзбекистон)
ХОШИМОВА Н. (Ўзбекистон)
ҒОҒУРОВ А. (Ўзбекистон)
АДҲАМОВ М. (Ўзбекистон)
ХОНКЕЛДИЕВ Ш. (Ўзбекистон)
ЭГАМБЕРДИЕВА Т. (Ўзбекистон)
ИСОМИДДИНОВ М. (Ўзбекистон)
УСМОНОВ Б. (Ўзбекистон)
АШИРОВ А. (Ўзбекистон)
МАМАТОВ М. (Ўзбекистон)
ХАКИМОВ Н. (Ўзбекистон)
БАРАТОВ М. (Ўзбекистон)

Муҳаррирлар: Ташматова Т.
Жўрабоева Г.

Мусахҳиҳлар: Шералиева Ж.
Мамаджонова М.

Таҳририят манзили:

150100, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй.
Тел.: (0373) 244-44-57. Мобил тел.: (+99891) 670-74-60
Сайт: www.fdu.uz

Босишга рухсат этилди:

Қоғоз бичими: - 60×84 1/8

Босма табоғи:

Офсет босма: Офсет қоғози.

Адади: 100 нусха

Буюртма №

ФарДУ нусха кўпайтириш бўлимида чоп этилди.

Манзил: 150100, Фарғона ш., Мураббийлар кўчаси, 19-уй.

**Фарғона,
2021.**

Қ.Йўлчиев Лирик шеърда сюжет ва топохронос	102
С.Эшонқулова Нодира лирикасининг бадиият олами асослари	108

ТИЛШУНОСЛИК

А.Мамажонов Ўзбек тилида сабаб-натижа муносабатининг ифодаланиши	113
З.Раҳимов, Ш.Искандарова Фарғона тилшунослик мактаби	116
Р.Шукуров, Г.Жўрабоева Ёзма манбаларда ўш астионими ва унинг келиб чиқишига доир	123
М.Абдупаттоев Поэтик нутқни ўрганиш масалалари	128
З.Алимова Форсча-тожикча ўзлашмаларда вокализмларнинг ўзгариши	133
Ш.Дадабоева Қиёслаш муносабати ва унинг универсал жиҳатлари	138
Н.Якубова Жумбоқли матнлар лингвистик тадқиқот объекти сифатида	142
Л.Абдуллаева Инициализмлар инглиз юридик аббревиатуралар сифатида	146

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Н.Расулова Адаптив интеллектуал таълим муҳитида индивидуаллаштирилган ўқув жараёнининг моделлари	150
Г.Ҳамраева Касб таълими йўналиши талабаларининг рақамли компетенциясини ривожлантириш усуллари	157

ИЛМИЙ АХБОРОТ

М.Мирзарахимов, А.Сирожиддинов, Ж.Назирқулов Реал вақт режимида тизимдан малакали кадрларни танлаб олиш алгоритмини норавшан мантиқ асосида тадқиқ этиш	163
М.Султонова Ўзбекистонда телетиббиёт тизимини ташкил этиш тизими модели ва ундаги муаммолар	167
Н.Қодирова, И.Асқаров, Б.Дўмонов, М.Акбарова Айрим совунлар ва синтетик кир ювиш воситалари таркибига кирувчи сирт фаол моддаларнинг мицелляр ҳолати ва уларни таснифлаш	171
И.Асқаров, М.Холматова Балиқ маҳсулотларининг кимёвий таркиби	175
Х.Муйдинов, Ж.Кодиров Қорамол тери ости бўкалари: Қорақалпоғистон Республикаси шароитида бўкалар ҳашаротларининг учуш муддатлари	180
Ш.Усанов Янги Ўзбекистон ёшлар сиёсати тизимида оила-маҳалла ҳамкорлиги масалалари	183
А.Эшниязова Ижодкор биографияси ва уруш фожиаси	187
Т.Рузибоев Жудолик Навоий талқинида	191
Ш.Махмиджонов Руҳият қирраларининг бадиий талқинлари	195

УДК: 8-14

ЛИРИК ШЕЪРДА СЮЖЕТ ВА ТОПОХРОНОС

СЮЖЕТ И ТОПОХРОНОС В ЛИРИЧЕСКОМ СТИХОТВОРЕНИИ

TOPOCHRONOS AND PLOT IN LYRIC POEM

Йўлчиев Қаҳҳор Ваҳобович¹¹Йўлчиев Қаҳҳор Ваҳобович

– ФарДУ докторанти, филология фанлари бўйича фалсафа доктори.

Аннотация

Мақолада лирик шеърнинг шаклланишида топохроноснинг ўрни ҳақида сўз юритилади. Бунда макон-замоннинг лирик композицияни ташкил этиш хусусияти, маконий деталларнинг, лирик кечинманинг ўсиб бориши, лирик субъект ўй-фикрлари ифодасидаги аҳамиятига алоҳида диққат қилган. Муаллиф Ҳабибулло Саид Ғани, Усмон Азим шеърлари ёрдамида лирик топохроноснинг функцияларини очиб берган.

Аннотация

В статье рассматривается роль топохроносов в формировании лирической поэзии. При этом особое внимание автор уделил организационным особенностям лирической композиции пространства-времени, нарастанию пространственных деталей в лирическом переживании, значению лирического предмета в выражении мысли. Автор, используя стихи Хабибулло Саида Гани, Усмана Азима, раскрыл функции лирических топохроносов.

Annotation

The article discusses the role of the topochronos in the formation of lyrical poetry. At the same time, the special attention is paid to the organizational features of the lyrical composition of space-time, the growth of spatial details in the lyrical experience, the importance of the lyrical subject in the expression of thoughts. Using the poems of Usman Azim, Habibullo Said Ghani the author revealed the functions of the lyrical topochronos.

Таянч сўз ва иборалар: топохронос, топос, вақт, деталь, образ, кечинма, ижодий жараён, лирик композиция, лирик сюжет.

Ключевые слова и выражения: топохронос, топос, время, деталь, образ, переживание, творческий процесс, лирическая композиция, лирический сюжет.

Keywords and expressions: topochronos, topos, time, detail, image, experience, creative process, lyrical composition, lyrical plot.

Топохронос атамасини филологияга жорий этган М.В.Никитин нутқий фаолиятга таъриф бераётиб, вақт ҳаракати, ҳаракатнинг замон бўйлаб тақсимланиши ёки ҳаракатнинг вақт бўйлаб ўтиш усули, объектга, воситага муносабати, нутқий фаолият ва уни амалга ошириш тезлиги, воситаси, шартлари, мақсад ва натижалар реалликка нисбатан маконий мўлжалдир, деган фикрни айтади [6, 59-60]. Демак, лирик шеър (умуман олганда, бадий матн), муаллиф ва ўқувчи (китобхон) ўртасидаги алоқа воситаси, мулоқот кўриниши сифатида маълум маконда юз беради. Бу эса лирик шеър ва ундаги кечинма, ўй-фикрларнинг сатрма-сатр ўсиб бориши лирик воқеликка

алоқадор эканлигини исботлашни талаб этади.

Лирик шеърятда образ ва тил мавжудлигини кўпчилик эътироф этади, лекин лирик шеърятда сюжет мавжудлигига иккиланувчилар ҳам учрайди. Тўғри, тавсифий, медитатив, ижровий лирикадаги сюжет эпик асардаги каби аниқроқ кўринмаслиги мумкин. Лекин шеърда ҳам ўй-фикр кўринишидаги воқелик, кечинма динамикасидаги сюжет ва унинг экспозиция, воқеалар ривож, кульминацион нуқтаси бўлади. Аксарият шеърларда сюжет кечинма ўсишининг юқори нуқтасида тугайди. Унинг ечими ўқувчига қолдирилади. Масалан,

Ётар остонамда танҳо заъфар барг,
Шамолнинг оҳидан тўкилган парча.
Бу – ғамгин кузақдан энг сўнгги дарак,
Энг сўнгги ноладир яшаб чарчаган [7, 22].

Банднинг биринчи мисраси сюжет композициясига кўра экспозициянинг

АДАБИЁТШУНОСЛИК

бошланиши, мазмуний композицияга кўра эса тезис вазифасида келган. Иккинчи мисрада метафорик усул ёрдамида барг деталени шамолнинг оҳидан парчага ўхшатилишида эса параллел равишда лирик субъект кечинмаси табиатидаги теран ғам кўринади. Шамол детали образга айланиб, унинг дарди, оҳу ноласидан парча сифатида барг олинган. Шамол куз ойларида иложсизликдан, чорасизликдан дод солиб ўқирган, дунёни остин-устун қилмоқчи бўлган одамга ўхшаб, дарахтларни силкитади, майсаларни юлқиб кетмоқчи бўлади, ковакларга кириб увлайди. Ушбу парчадаги пейзаж орқали фикр ва туйғуларнинг ўзига хос диалектик ривожини акс эттирар экан, “шоир қаламида жило топган муайян шахс портрети ёки оддийгина табиат манзараси замирида ҳам қалб уришлари, ҳислари, кечинмалари ётади”[4,300]. Биргина барг детали лирик субъектнинг ёлғизлигини, умр шамоллари унинг орзу-истакларини узиб ташлаганлигига ишора бор. Баргни заъфар эпитети билан сифатлаб, деталь мазмунига ўзига хос аниқлик киритилган. Шеърнинг поэтик ғоясини ёрқин очиш учун барг деталининг шеърдаги шаклий-мазмуний тизими – барг → япроқ→хазондан унумли фойдаланилган. Бу тизим лирик субъектнинг эстетик идеалига олиб боровчи восита сифатида ҳам эътиборга лойиқ бўлиб, улар замиридаги лирик воқелик аниқ маконда тасаввур қилинади. Унга ёрдамчи деталлар – “остона”, “шамол”ларнинг танланишида шоирнинг аниқ нияти ётади. Чунки шоир заъфарон баргни бошқа ерда ҳам кўриши

Сен нечун алвидо демасдан, гулим.

Пинҳон юборибсан мажозий япроқ?

Хазон – қовжираган тилсиз мактубинг,

Исмсиз тилагингдан тўкилган фиरोқ.

Шеърнинг етакчи хусусияти фикр ва туйғунинг ўзаро уйғун равишда табиат манзараси орқали инсон руҳига кириб боришида кўринади. Одам азиз кишисини интизор кутганда, кўзи тушган барча нарса хаёлида ўша одамдан хабар бераётгандек туюлади. Шунга кўра, лирик субъект баргда ўз маъшуқасининг мактубини кўряпти. Бу, ажойиб метафора бўлиб, мактуб инсон руҳиятини тўлароқ ифодалашга хизмат қилади. Шоир аввалги бандда асосий тасвир детали сифатида барг, япроқ сўзларини қўллаган. Кейинги сатрдаги хазон эса барг, япроқ қисматидаги фожиавийликни янада

мумкин. Бунинг устига шамол келмаса ҳам кузда барглар тўкилади. Остона айнан унинг бошланиши ёки, акси, кўчанинг тугаши бўлиб, икки оралиқнинг ўртаси саналади. Бу, бадий маконнинг лирик сюжетдаги ўрнида фарқлари борлигини кўрсатади. Уй топохронос сифатида, аввало, ватан, лирик субъект вужуди, туйғулари, орзулар билан боғлиқ қадрдон жой бўлса, остона ташқи макон сифатида реал ҳаётнинг, уйда айтиладиган нарсаларга бироз зид келадиган, ўзига хос тартиб, қоидага эга бўлган жойнинг бошланиши сифатида эътироф этилган. Демак, остона маконий деталь сифатида мазмуний структурани бойитади. Шуниндек, остонадаги барг тимсолида лирик субъектнинг икки ўт орасида азобланаётган юрагининг тасвири бор. Заъфарон барг эса дарддан тўла юрак маъносида келади. Шоир табиат тасвири орқали инсон ички кечинмаларини очиб беришнинг ўзига хос йўлини топган.

Айни пайтда таъкидлаш лозимки, лирик шеърдаги бадий ғоя, муаллиф ниятидан фарқ қилиши мумкин. Тўғри, бадий ғоя асосида муаллифнинг нияти ётади. Бу эса ифодаланаётган лирик сюжет мазмунига салмоқ бағишлайди. Шеърдаги туйғу ва фикрларнинг ўзаро, диалектик равишда ўсиб бориши натижасида бутунлай янгича кўриниш касб этиши мумкин. Табиатдаги шамол ва у учириб келган заъфарон япроқни кўрган лирик субъект беихтиёр ўз дилидаги кечинмаларни юзага чиқаради:

кўчайтирган. Бу, ўз навбатида, лирик субъектдаги кечинма ва ўй-фикрнинг тадрижий ўсиб боришини кўрсатмоқда. Айнан шу ерда япроқ образга айланган. Унинг образга айланишида хазоннинг мактубга ўхшатилиши ва тилсиз сифатида берилишида яққол кўринади. Лирик субъект дилидаги чексиз кечинмалари ва “исмсиз тилак”дан айрилиши орқали ўзининг ниятини бермоқчи. У биладики, идеал ҳарчанд уни чорласа ҳам, маёқ каби кўнглига нур берса ҳам у олисда эканлигидан афсусда, чорасизлик уни эзади. Ўртада масофа, кўнгил синиқлиги ва руҳ бутунлиги бор. Бу

ердаги тушкунлик аслида машаққат, азоб ва изтироб жараёнида руҳни, қалбни сайқаллашга олиб боради. Шунинг учун у

Мен ҳам дардларимни баайни баҳор
Тўкиб ташлагандим минглаб дарахтга,
Менинг кўз ўнгимда сарғайди ночор
Яшил япроқлари сиғиниб бахтга.

Юқоридаги сатрлар орқали лирик субъект оддий киши эмаслигини у том маънодаги ШАХС, ИНСОН эканлиги намоён бўлади. Чунки ўзининг яратиш иштиёқи, яшаш дардини табиатга берадиган кишининг қалби улкан ва унинг томирлари теран бўлади. Бу томир умуминсоний қадрият ва маънавий меросдан сув ичади. Туйғулар андиша, кечинмалар ибоси билан пардаланади. Ана шу парда ортидан идеалга талпинади, лекин етмайди. Чунки идеалга етишиш инсоннинг ўсиши ва

Хушбахт куйлай олмас рангин қушчалар,
Хушбахт куйлай олмас оғочлар бу кун.
Мени сендан тўсиб қўймиш шунчалар,
Ёнган хазонлардан сирқиган тутун...

Барг образ сифатида лирик субъект ва идеал ўртасидаги муносабатнинг бир нуқтасига етиб келди. Бу ерда рангин қуш ва оғочлар куйлай олмайди. Чунки мукамалликка интилаётган лирик субъект кўзига кузги дарахтларнинг ўзига хос гўзаллиги-ю кузақдаги қушларнинг сайрашларидан кўра, ўша дарахтлардан тўкилган ва хазонга айланган баргнинг фожиаси кўринади. Бу, унинг қалби тимсоли сифатида ҳам олиниши мумкин. Қалбдан чиқаётган “тутун” лирик субъект ва идеал ўртасига парда солади. Энди лирик субъект ўз-ўзидан ёниб қулга айланиши шарт. Чунки унинг кўнглидаги кечинма шоир ниятининг юзага чиқиб бўлганини кўрсатса, иккинчи томондан унда ҳали ҳаётга муҳаббат кучли, у яшаш, яратишга муштоқлигини ҳис этади. Шунинг учун дарахт ва қушчалар тимсолидаги ўз орзу ва умидларини бу кун хушбахт бўлолмаслигини билса-да, қачондир ўсиши ва қуш қайта сайрашига ишонч борлиги сезилади. Бу ишонч тутун детали орқали ҳам кўриняпти. Чунки тутун лирик субъект ва унинг идеали ўртасида парда бўлиб турса-да, бу вақтинчалик ҳодиса бўлиб, у қачондир тарқайди, лекин ҳозирча унинг вазифаси лирик субъектга халақит бериш, эстетик идеалга интилиш йўлидан четга чиқаришга уриниш, холос.

маконий деталларда аниқ ўзлигини, идеалга борадиган йўлни сезяпти. Аммо идеалга етишиш учун лирик субъектга вақт керак.

тараққиётга нуқта қўйиш билан баробардир. Буни лирик субъект яхши тушунади ва англайди.

Бундан ташқари, шеърдаги кечинмалар динамикаси, бадий мулоҳазалар, яъни сюжет такомилли ҳали лирик субъект умидида сўниш йўқлигига ишонтиради, дарахтлардаги яшил япроқ унинг умиди ва у энди сарғайганига яна бир ишора бор. Демак, лирик қаҳрамон ўзини йўқотгани йўқ. Ўз дардига таскин излайди:

Унинг тушкун кечинмалари остида курашчанлик бор.

Таҳлилдан кўришиб турибдики, шоир ўз шеърида ўй-кечинмалари орқали лирик сюжетни тасвирлар экан, пассивликдан фаолликка, оддийликдан мураккабликка қараб борган. Бу эса, ўз навбатида, лирик композиция, фикр ва кечинмалар диалектикаси шунга мутаносиб равишда ривожланиб борганини билдиради. Шунинг учун шеърда кескин фикрлар, исёнкор туйғулар кўзга ташланмайди. Аммо мавзу ва ғояни ифодалашга хизмат қилган оддий тасвир ёрдамида ҳаётнинг қийин, мураккаб муаммосини ҳал этишга уринган ва уни ечган. Лекин бу ечим шоирни қониқтирмайди. Шунинг учун шеър сўнгигига нуқта қўйилмаган. Кўп нуқта ўқувчини ҳам шеърда кўтарилган муаммо устида бош қотиришга ундайди.

“Маълум макон-замон бирлигининг парчаси-образи сифатида реал олам қонунларига мувофиқ тўлдирилиб ва ўзгариб турадиган топохронос макон-замон муносабатлари (қайта ифодалаш ва тасвирлаш)нинг шакли сифатида Бахтин хронотопига қарши қўйилади” [5,652]. Дарҳақиқат, кичик лирик шеърий матнда акс этган олам парчасида ўзгариб, ривожланиб турадиган олам акс этади. Бу, мураккаб руҳий-психологик жараён бўлиб, санъаткор

АДАБИЁТШУНОСЛИК

воқеликни бадиий идрок этиш жараёнида уни уч ўлчамли маконда тасаввур қилади. Сўнгра ана шу тасаввурдаги предмет, воқеа-ҳодисага ва жараёнга субъект муносабати шаклланиши билан диспозициядаги воқеаларнинг ўзгариши, ривожини бошланади. Бироқ у ҳали бадиий асар эмас. Биз учун ижодкор ҳаёлида шаклланаётган ижодий жараёндаги муҳим жиҳат, бу, маконнинг бирламчи эканлигидир. Чунки ижодкор расм чизадими, ҳайкал ясайдими, ҳикоя яратадими, шеър ёзадими, аввало, ўзини қийнаётган муаммо, бадиий ниятни ифодалаш учун керакли макон структурасини шакллантиради. Бу диспозиция дейилади. У композицияга

У боғда сен қолдинг –
Дарахтлар билан.
Қушлар билан қолдинг. Тушларинг билан...
Юрагингдан мени айладинг барҳам,
Қандайдир беқайғу ишларинг билан
Сўзларингда нега шеър йўқ?
Билмайсан [2,107].

Мазкур шеърда дастлаб умумий макон – боғ ифодаланган. Кейин эса шоир тасвирга янада аниқлик киритади ва дарахтлар, қушларни келтиради. Аслида боғ макониданоқ ўқувчи ҳаёлида ассоциатив тарзда дарахтнинг кўплиги, унда қушлар борлиги ҳақидаги тасаввур шаклланади. Бу тасаввур ва ташқи борлиқдаги маконда ўхшашлик бор, лекин шеърдаги тасвир фонида лирик субъект мурожаат қилаётган шахс борлиги маконга муаллифнинг ўзгача бадиий эстетик-функцияси юкланганини

Фақат қуриб қолган дарахтни кўрсанг,
Йиғлайсан ...
Негадир ўқиб йиғлайсан.

Шу ерда образнинг қалб диалектикаси, кечинмалар ҳаракатини англаш мумкин. Айнан ундаги руҳ ва армонли қалб бадиий образнинг ноёб кечинмалари, лирик субъект туйғулари эволюциясини билдиради. Қуриган дарахт тимсолида ўзининг қачонлардир юксак орзу ва ҳиссиётга тўла қалбини, армонга айланган муҳаббатини кўради. Буни ретроспектив сюжет тури, деб олиш мумкин. Шоир тасвир сўнггида мазмуний зиддиятни ифодалар экан, боғ маконининг шеърдаги лирик воқеликни яхлит

Гул бўйи кирди учиб ...
Ҳовлига боқдим наҳор.
Боғни ям-яшил қучиб,
Гуллаб турибсан, баҳор.

материал беради, холос. Композицияда эса реал макон тўлалигича қайта яратилмай, балки зарур маконий деталлар орқали эскиз ҳосил қилинади. Зеро, “табиат – умуман осмон билан ер, шунингдек, инсон ҳам биргина ҳаво бўшлиғида умр кечирмайди, балки ўзлигини ариқлар, дарёлар, тепаликлар, тоғлар, воҳалар, ўрмонлар, даралардан иборат муайян макон бағрида ҳис этади ва фаолият кўрсатади” [3,208]. Демак, лирик шеърда бадиий макон тасвирий деталь ёки лирик кечинмага алоқадор барча предмет, нарса-буюмлар билан тўлдирилиб берилади. Буни қуйидаги шеър таҳлилида кузатиш мумкин:

билдиради. Унда қачондир ўзи меҳр қўйган маъшуқа образини туш, юрак, шеър каби деталлар ёрдамида ўтган ва ҳозирги замон доирасида тасвирлайди.

Шеър ижровий лирикага мансуб бўлиб, туш, юрак, шеър деталлари образнинг ички ва ташқи олами гўзаллигига ишора қилади. Лекин яхлит тугалланган лирик шеър бўлиши учун бу ерда руҳ, қалб ва идрок бирлиги етишмайди. Шунинг учун шоир юқоридаги тезислар охирига антитезис, мазмуний зидлашишни қўшади:

асар даражасида ифодалашга эришган. Боғ маконининг марказидаги маъшуқа образи лирик субъект илгари сураётган бадиий ғоя, мавзунинг қалити ҳисобланади. Лирик кечинмаларда биографик маълумотлар ҳам учрайди. Хусусан, лирик субъект бахтиёр дамлари, ёшлиги, севгисини ва энди у кунлар ўтганига ишора қилади. Демак, бадиий макон марказида инсон ва унинг руҳини таҳлил этиш вазифаси турибди. Айнан шундай вазифани Усмон Азимнинг “Баҳор завқи” шеърида ҳам кузатиш мумкин:

Бу шеърӣй парчада ҳам боғ топоси қўлланган бўлиб, унинг вазифаси аввалгидан бирмунча фарқ қилади. Лирик субъект хонасига ташқаридан гулнинг муаттар бўйи оқиб киргани ва бу ҳовли (топос)да кезиб юрган баҳор туфайли эканлигини ифодалар экан, баҳорни образга

айлантиради. Бу, бадий мурожаат билан амалга оширилган.

Боғ, гул деталлари маконий структурани билдирса, баҳорнинг яшил боғни кучиб туришида баҳор образининг портрети берилган. Кейинги сатрларда эса ёмғир ёғиши метафорик асосда гўзал тарзда ифодаланган.

Томчиларнинг галаси –
Тангри берган имтиёз:
Сочилмоқда бошингдан
Беҳисоб митти парвоз.

Шеърда руҳий параллелизмдан фойдалангани мазкур бандда янада очиқроқ намоён бўлади. “Томчилар галаси” – ёмғир ёғиши баҳорда майсалар учун алоҳида аҳамиятга эгаллиги акс этган. Шоир ҳовлидаги боғда кечаётган жараёни тасвирлар экан,

Менга нега боқасан
Ҳайрат ичида, кўклам,
Ўзи менга не бўлган –

Гулладиммикан мен ҳам? [2,44].

Тавсифий шеърларнинг аксариятида шоир ўзи идрок этган воқеликнинг штрихларини чизиш орқали, ўз ички олами (ботиний макон)даги кечинмаларни ифодалайди. Бунда тасвирланаётган маконий штрихларнинг қолгани ўқувчи онгида ассоциатив тарзда шакллантирилади. Шоир поэтик образнинг маконий мавжудлигини тасдиқлаш орқали образнинг характер қирраларини ҳам акс эттиради. Бунда унинг руҳи, қалбида кечаётган сурур ташқи макон билан мувофиқликда ҳаракат қилади. Натижада шеърдаги кўтаринкилик, гўзаллик пафоси ўқувчига ҳам кўчади. Чунки образнинг етакчи хусусиятларидан бири, ўзининг бадий-эстетик юкмасини бошқаларга етказиш бўлиб, юқоридаги шеърда гедонистик таъсирнинг етказилиш жараёнини шоир руҳий параллелизм орқали кўрсатган. Демак, лирик воқелик бошланган жой шоир ботиний макони бўлиб, сўнгра матндаги ҳовли тасвирига кўчган ва ундан ўқувчи ботиний оламига қайта узатилган. Шу ерда ташқи макон билан ботиний маконнинг ўзаро алоқаси, бир-бирига таъсири ҳамда шеърнинг матнгача бўлган тузилмаси, яъни ташқи макон-ботиний макон-ўқувчидаги таассурот яхлит композиция сифатида кўзга ташланади.

Юқоридаги шеърда ва, умуман, барча шеърларда ҳам шундай, шоир қалбида

унга ўз руҳиятида юз берган кўтаринкиликни ҳам сингдириб юборади. Бу жараёни унинг ўзи ҳам тўла англаб етмаганлигидан ҳайратда ўз-ўзига риторик мурожаат билан шеърни тугатади:

кечаётган жараёнлар ўзига қадрдон бўлган турли кечинма ва ҳис-туйғуларни, ўтмишдаги образларни имкон даражасида тасвирланаётган бир макондаги ягона образ атрофида бирлаштиради. Натижада шеърда ягона композиция, унда акс этган сюжет макон бўйлаб ҳаракатланади. Зеро, бу ижод жараёнининг ўзига хос тамойили бўлиб, буни Гастон Башлярд қуйидагича изоҳлайди: “Теран қадриятларнинг феноменологик тадқиқи учун, ўз-ўзидан аёнки, унинг ёпиқ макони ўзига хос қулайликка эга. Албатта, бир шарт билан, биз уйни уйғун ва бир вақтнинг ўзида мажмуавийликда оламит ҳамда унинг барча қисмларини асосий қадрият сифатида интеграциялашга ҳаракат қиламиз. Уй биз учун тарқоқ образлар ва шунинг билан бирга, яхлит образ манбаидир. Ҳар иккала ҳолатда ҳам тасаввур реалликнинг аҳамиятини кўчайтиради. Ўзига хос тортишиш кучи образларни уй атрофида тўплайди” [1, 39]. Айнан сюжет воқеаларига алоқадор деталь, образларни бир маконга тўплаши, шеър мазмунидаги асосий ғоя, лирик кечинма ва муаммонинг ёрқинроқлигини таъминлайди. Бироқ шоир тасвирлаётган макон ҳақидаги хотира, кечинмалар орасидан шеърдаги образ ва ғояга оид аниқ моҳиятни ажратиб бера олиши катта муаммо ҳисобланади. Чунки ижодий жараёнда тасаввур шоир хаёлларини бошқа томонга олиб кетиши ва

АДАБИЁТШУНОСЛИК

ифодаланиши лозим бўлган муаммодан бутунлай бошқа нарсани ифодалаши мумкин ёки тасаввурдаги образнинг керакли даражада очилмаслиги, кечинмалар зарур образ атрофига бирлашмаслиги ҳолатлари ҳам учрайди. Натижада шеърдаги бадиий макон ва тасвирида парокандалик юз беради. Лирик воқелик тасвиридаги узилиш, кечинмаларнинг синиши, кескин бурилишида ҳам акс этса, бу, шеър бадииятига соя соладиган ҳодисага айланиб кетади.

Хуллас, лирик шеърда топохронос лирик воқеликни жамловчи, уни шоир ва ўқувчи тасаввурдаги бошқа маконий деталлар ёрдамида тўлдириб, шеърнинг яхлит бадиий структурасини намоён этувчи асос сифатида олинади. Буларнинг барчаси ижодий жараёнда шоир ботинида юз беради. Шунинг учун лирик шеърда сюжет ва топохронос деганда шоир бадиий олами, ташқи топохронос ҳамда ботиний топохронос муносабатини ҳам назарда тутиш зарур.

Адабиётлар:

1. Bachelard, Gaston. The poetics of space. – New York: Orion press. 1964.
2. Азим, Усмон. Жимлик: назм, наср, драматургия. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012.
3. Гегель, Георг Вильгельм Фридрих. Эстетика ёхуд санъат фалсафаси ёхуд бадиий ижод фалсафаси. 1-жилд. М.Абдуллаев таржимаси. – Фарғона. 2011.
4. Коллектив. Адабиёт назарияси. Икки томлик. Биринчи том. – Т.: Фан, 1978.
5. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2007.
6. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании. Спецкурс по общей и английской лексикологии. – Владимир: Владимирская типография, 1974.
7. Саид Ғани, Ҳабибулло. Қўқон ушшоғи. – Т.: Ёш гвардия, 1986.

(Тақризчи: А.Сабирдинов – филология фанлари доктори).